

Voldoet de traditionele kerkdienst anno 1971 nog?¹

Geref. Weekblad, 26^e jaargang, nr. 47, 28 Mei 1971

– WD Jonker

1 Inleiding

Bij velen leeft de vraag of de traditionele kerkdienst het nog “doel”. Daarvoor hebben we niet alleen het getuigenis van sociologische enquêtes en onderzoeken in verband met de teruggang van de kerkbijwoning; we hebben ervoor ook de vele blijken van ongenoegen met de kerkdienst die telkens weer opduiken in gesprekken met gemeenteleden. Misschien is er wel niemand onder ons die niet bij gelegenheid er zelf last van heeft dat de kerkdienst niet aan zijn verwachtingen voldoet.

De redenen voor deze onvergenoegdheid zijn uiteraard zeer er verschillend. De voornaamste bezwaren tegen de te de kerkdienst houden in ieder geval verband met het gevoel dat de kerkdiensten zo koud en formeel zijn, dat de gemeente tijdens de kerkdienst haast volledig passief blijft, terwijl feitelijk alleen de dominee een actieve rol speelt en alles vanaf de kansel dirigeert; dat de kerkdienst gestempeld wordt door een monologische preek, die als vorm van communicatie het slecht doet en bovendien nog meestal vaag en levensvreemd is, omdat de probleem van het dagelijks leven er nauwelijks door geraakt worden; dat onze kerkdiensten over het algemeen een te sterk verbalistisch karakter dragen en hoofdzakelijk gericht zijn op het intellect van de mens; dat onze kerkdiensten het sterkste bolwerk vormen voor een individualistische vroomheid die naar binnen gericht is en de wereld niet meer ziet enz.

Het zijn niet dezelfde redenen die bij allen de oorzaak van de onvergenoegdheid zijn. Vandaar ook dat allen de oplossing van het probleem van de kerkdienst niet in dezelfde richting zoeken. De meest radicalen zien helemaal geen heil meer in de traditionele kerkdienst en willen er liever helemaal van af. Men spreekt dan nog wel van alternatieven, maar het is duidelijk dat deze alternatieven iets totaal anders dan de huidige kerkdiensten, moeten zijn. Anderen, die minder radicaal zijn, willen niet helemaal met de traditionele kerkdienst breken, maar zoeken de oplossing in experimenten van meerdere of mindere ingrijpende aard. Nog weer andere, zijn van mening dat we het kwaad niet zozeer in de kerkdienst als zodanig moeten zoeken, maar in onszelf, in de geestelijke inzinking waarin we terecht gekomen zijn en in de lage kwaliteit van verkondiging. Wanneer de Geest opnieuw over ons vaardig zou worden, dan zullen de problemen rondom de kerkdienst vanzelf opgelost worden.

Wij zien het niet als onze taak de kritiek tegen de traditionele kerkdienst breed uit te meten. Evenmin zien we het als onze taak om een verdediging te bieden van de kerkdienst zoals die onder ons bestaat. Ook wil ik de beslissing over de vraag of de kerkdienst voldoet, liever aan uzelf en aan de komende discussie overlaten. Wij willen als inleiding enkele vóórvragen stellen. Daartoe worden we uitgenodigd door twee begrippen die in de formulering van het onderwerp voorkomen. Het eerste begrip vinden we in het woordje *voldoet*. Dit woordje suggereert een maatstaf voor de beoordeling van de kerkdienst. Men zou kunnen vragen: waaraan moet de kerkdienst voldoen? Willen we deze vraag beantwoorden, dan sullen we

¹ Wij zijn in de gelegenheid aan onze lezers de referaten aan te bieden, die door prof. Jonker en ds. Boerma op de Theol. Hogeschooldag 13 mei j.l. zijn gehouden. De volgende week hopen wij het stuk van ds. Boerma te publiceren. R.

eerst moeten vragen, wat een kerkdienst eigenlijk moeten zijn. Iedereen die de kerkdienst beoordeelt, hanteert een norm. Wij zijn nu echter van oordeel dat deze norm ten diepste aan de Heilige Schrift ontleend moet worden. Eerst wanneer we weten wat de kerkdienst volgens Gods Woord bedoeld is te zijn, is het ons mogelijk uit te stijgen boven hetgeen mensen, of ook wij met elkaar, van de kerkdienst “vinden”, en kunnen we vragen wat wij eigenlijk van de kerkdienst behoren te vinden. — Er is echter nog een tweede begrip dat ons ertoe uitnodigt wat dieper door te vragen. Dat is het begrip *traditioneel*. De kerkdienst die we kennen en waarover het vandaag gaat, is de traditionele kerkdienst, d.w.z. de kerkdienst zoals die gegroeid is in de geschiedenis en misschien zelfs onder allerlei invloeden scheef gegroeid is. In ieder geval staat het vast dat de traditie voor ons niet heilig en onaantastbaar, is. Wat in de traditie gegroeid is, moet voort durend aan de Heilige Schrift getoetst worden. Daarom zal niemand bezwaar mogen hebben tegen een kritische benadering van de traditionele kerkdienst. Alleen, ook hier is het weer duidelijk dat de norm voor onze kritiek en voor onze experimenten en alternatieven ten diepste ontleend moet zijn aan de Heilige Schrift. Ons modern levensgevoel mag zeker, en móet zelfs een woord meespreken bij de vraag wat we vandaag van de kerkdienst moeten maken, evenzeer als in de geschiedenis van de kerkdienst de behoeften en het levensgevoel van de mensen in de verschillende tijden een rol gespeeld hebben. Het zal er om moeten gaan dat wij vandaag een kerkdienst hebben waardoor wij als mensen van vandaag aangesproken kunnen worden, waarin wij onszelf in de dienst van de Heer kunnen uitleven en waarin wij onszelf thuis gevoelen – zonder echter dat deze kerkdienst daarbij mag ophouden te zijn wat een kerkdienst in het licht van Gods Woord behoort te zijn. Ook ons levensgevoel en de vormen waarin wij als mensen van vandaag onszelf kunnen herkennen en vinden, moeten onder de tucht komen van het Word van God. Daarom is het goed dat we met de vraag beginnen: Waarom is er een kerkdienst? Daarna zullen we ook moeten vragen: Zijn er met het bestaan van de kerkdienst ook bepaalde inhouden gegeven die niet in de kerkdienst mogen ontbreken?

2. **Het NT vindt de kerkdienst belangrijk**

De vraag waarom er eigenlijk zo iets als een kerkdienst bestaat, is dáárom zo belangrijk, omdat het NT ons doet zien dat er in de gemeente van Christus geen enkele plaats meer bestaat voor de cultus in de heidense zin van het woord óf zelfs voor de cultus in de Oud-Testamentische zin van het woord. Alle woorden die in de heidense godsdiensten, maar zelfs ook bij Israel, voor het cultisch dienen van God gebruikt werden, blijken in het NT onbruikbaar te zijn als aanduidingen van de christelijke bijeenkomsten. Deze termen worden in het NT óf gebruikt om het heilswerk van Christus te beschrijven, óf om de dienst van God in het dagelijks leven van de christenen (d.w.z. buiten de eredienst) aan te duiden. Het woord *liturgie* bv., dat gebruikt kan worden voor zowel heidense als Israëlitische tempelcultus, wordt in het NT gebruikt, óf van de dienst van Christus als Hogepriester in de hemel, óf van het plaatsvervangende dienstbetoon van de enkeling voor de gemeenschap, maar dan uitgerekend niet in cultische zin. Een tempel kennen de christenen niet meer, of het moet de gemeente zelf, of ook het lichaam van de gelovige zijn. Priesters kennen ze niet meer, want Christus alleen is hun Hogepriester en alle gelovigen zijn priesters, koningen en profeten, maar dan uitgerekend niet in een cultische zin. Offers kennen de christenen niet meer, omdat het enige offer van Christus eens en voor altijd gebracht is, zodat het offeren van de gelovigen thans alleen nog kan bestaan in een zichzelf dagelijks aan God toewijden met lied en daad. Zelfs het woord *latreia* waarmee in het O.T. tempeldienst en cultus aangeduid werden, wordt door de christenen gebruikt van hun dienst aan God in het dagelijks leven (vgl. Rom. 12:1).

Alle dagen zijn voor de christenen tot sabbatten geworden; het leven is een offer geworden; de liturgie komt op de straat.

Wat ligt nu meer voor de hand dan te denken dat het NT helemaal geen waarde meer zou hechten aan speciale samenkomsten van de christenen voor de dienst van de Heer? Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat degenen die in onze tijd helemaal met de kerkdienst willen breken, het NT aan hun kant hebben. Er zijn namelijk in onze tijd christenen die er geen heil meer in zien nog aan de traditionele kerkdienst te sleutelen en ermee te experimenteren. Ze vinden dat de kerk als instituut met de traditionele kerkdienst als haar voornaamste bolwerk, zo irreformabel is, dat men haar alleen maar kan afschrijven en verlaten. In Duitsland zijn er vandaag duizenden christenen die de kerk verlaten, niet omdat ze geen christenen meer willen zijn, maar omdat ze denken dat men liever buiten de kerk christen kan zijn dan er binnen. En er zijn sommigen die in de kerk blijven, maar verklaren dat ze dat doen *ondanks* het feit dat ze christenen zijn. Deze mensen willen er ten volle ernst mee maken dat het ganse leven van de christen een liturgie moet zijn, dat de christen God in de wereld moet dienen, en ze geloven dat de kerkdiensten ons juist van deze dienst aan God in de wereld terughouden door ons toch weer in de cultus terecht te brengen en in een dienst van God in een stukje van onze tijd en met een deeltje van ons leven. Hebben ze bij deze gedachten niet het NT aan hun kant?

Wie het NT echter erop naleest, zal vanzelf zien dat deze conclusie niet opgaat. Het NT blijkt de samenkomsten van de gemeente juist geweldig belangrijk te vinden. De dienst van God gaat in het NT helemaal niet op in de ethische gehoorzaamheid en het gelovig handelen ten dienste van de naaste. Het is in het NT zelfs de meest vanzelfsprekende zaak dat christenen tot de gemeente behoren en als gemeente bijeenkomen. Zelfs het woord voor *gemeente* of *kerk* betekent verzameling of vergadering. Het samenkomen van de eerste christenen was voor hen helemaal niet iets secundairs voor hun christen-zijn, maar was er eenvoudig mee gegeven. Christen-zijn is volgens het NT niet denkbaar zonder dat het ook betekent: gemeente-zijn; en gemeente-zijn is niet denkbaar zonder deze bijzondere samenkomsten, die gezien worden als de dragende kracht achter het dagelijks dienen van God in de wereld.

3. **Waarom zijn de samenkomsten zo belangrijk?**

Deze bijeenkomsten zijn niet voor het NT belangrijk, omdat ze de gelegenheid bieden voor de vervulling van de algemeen-menselijke behoefte om God cultisch te vereren. De christelijke samenkomst wil juist iets anders zijn, iets nieuws tegenover de algemene religieusiteit. De christelijke bijeenkomst vindt plaats in een andere sfeer, om zo te zeggen: ná de cultus, na de vervulling van het cultische. Daarom zijn deze bijeenkomsten te omschrijven met eenvoudige en profane termen als: “het verzameld zijn in de Naam van Jezus” (1 Cor. 5:4; Hand. 4:31 en 20:7) of “het samenkomen van de gemeente” (1 Cor. 11:18, 20; 14:23) en (vóór het schisma tussen Joden en christenen) zelfs als “synagoge” (Jac. 2:2; Hebr. 10:25). Bijzonder interessant is de aanduiding “brood breken” als benaming voor de oudste bijeenkomsten. Ook dat is allerminst een cultisch begrip, zoals het begrip “eucharistie” dat later in de hele katholieke liturgische traditie geworden is. Het ging daarbij om het samenkomen rondom een maaltijd, die een zeer concrete uitdrukking was van de onderlinge gemeenschap. Deze gemeenschap was echter een gemeenschap met elkaar in Christus, en daarom ook een gemeenschap met God.

Reeds gedurende zijn aardse leven heeft Christus mensen rondom zich vergaderd en met hen gemeenschap gesticht. Vooral heeft Hij steeds weer met de zijnen gegeten en aan die

maaltijden gesproken en geleerd. Voor zijn kruisiging verbond Hij zelfs aan een maaltijd de betekenis van gedachtenismaal met het oor op zijn sterven voor de zijnen. In de verschijningen na zijn opstanding wordt vooral een ding duidelijk, namelijk dat Hij er nog is, nu in de kracht van een onvernietigbaar leven, om met zijn discipelen gemeenschap te beoefenen. Vandaar ook het zware accent in de verschijningsverhalen op het eten van de verrezen Heer met de zijnen. De gemeenschapsmaaltijden van vóór Pasen worden voortgezet, maar nu in het teken van grote blijdschap. Typerend is in dit verband het verhaal van de verschijning van Jezus aan de Emmaüsgangers, waaruit duidelijk wordt dat de opgestane Heer zijn aanwezigheid bij de zijnen niet doet kennen door wonderbare verschijningen (ze herkennen Hem aanvankelijk zelfs niet), maar in de wijze waarop Hij door het Woord van de profeten het hart brandende kan maken én door de wijze waarop Hij zich als Gastheer aan de maaltijd openbaart. De vroegste bijeenkomsten van de christenen waren niets anders dan vreugdevolle gelegenheden waarbij de discipelen met elkaar aten en met elkaar spraken en met elkaar baden en zongen in het heerlijke besef van de levende tegenwoordigheid van de opgestane Heer door zijn Geest. De opstanding van Christus en de uitstorting van de Heilige Geest zijn de fundamenten van de christelijke samenkomsten, want door Pasen en Pinksteren is het mogelijk geworden voor de gemeente om met de levende Heer gemeenschap te hebben, door Zijn Woord en door Zijn Geest. Daarom werden deze samenkomsten ook op de eerste dag van de week, de opstandingsdag, gehouden. Het ging om de gemeenschap met de opgestane Heer. Het christelijk geloof is namelijk geen ideologie die men kan aanhangen en geen stel waarheden dat men kan belijden in abstracto, maar is de persoonlijke verbondenheid met de opgewekte Heer zelf en de voortdurende gemeenschap met Hem. Maar deze gemeenschap met Hem heeft Hij verbonden aan de gemeenschap met de broeders en zusters. Men kan Christus niet op zijn eentje hebben, maar alleen in gemeenschap met de zijnen. In de gemeenschap van de zijnen leeft Christus op aarde voort en wil Hij zich laten ontmoeten. Deze gemeenschap is daarom instrumenteel voor de gemeenschap met de Heer zelf. De gemeenschap van de heiligen heeft een functie in de bemiddeling van het heil. Wil men daarom met Christus gemeenschap hebben, dat is, delen in het heil, dan dient men Hem daar te zoeken waar twee of drie in zijn naam vergaderd zijn. En als het NT over een zaak volledig duidelijk is, dan toch wel hierover, dat het dienen van God in het dagelijks leven, in de cultuur en in de politiek, pas van de grond kan komen als het voortvloeit uit en telkens weer gestimuleerd wordt door de omgang met Christus en het leven uit het heil dat uit Hem aan ons geschonken is. De christelijke bijeenkomsten als de gelegenheden waarbij de gemeenschap met Christus, en door Hem met de Vader en met de broeders, beoefend wordt, zijn daarom voor het NT van het allergrootste belang. Men kan het dienen van God in het dagelijks leven niet uitspelen tegen de noodzakelijkheid van deze bijeenkomsten, want ze hangen onderling samen. Ze zijn niet wezenlijk verschillende dingen. In de samenkomsten wordt pas duidelijk wat er achter het dienen van God in de wereld aanwezig is en in het dienen van God in de wereld wordt pas duidelijk waarover men het had in de samenkomsten.

Wie meent met de gemeenschap van de gelovigen te moeten breken, *omdat* hij een christen wil zijn, heeft óf een zeer vreemde opvatting van christen-zijn:, óf hij geeft te kennen dat de concrete gemeente waartoe hij behoort, niets meer van de echte christelijke gemeenschap in zich heeft. Dan zal hij, om konsekvent te zijn, een andere gemeenschap van gelovigen moeten opzoeken. Helemaal zonder de gemeenschap van de gelovigen kan het echte christen-zijn niet bestaan en zal van het dienen van God in het dagelijks leven ook niet veel terecht kunnen komen. Wanneer er, zoals in onze tijd, veel onvergenoegdheid is rondom de kerkdiensten – die de vorm zijn waarin de samenkomsten van de eerste christelijke gemeenten

onder ons voortbestaan – zullen we er goed aan doen de vraag te stellen of de echte gemeenschap met Christus en met elkaar in onze kerkdiensten nog aanwezig is. Nieuwtestamentisch gesproken hebben we hier DE norm voor de beoordeling van de vraag of onze kerkdiensten nog voldoen.

4. **Wat gebeurt er wezenlijk in de bijeenkomsten van christenen?**

Wij stellen nu de tweede vraag: Hoe ging het dan toe in de bijeenkomsten van de eerste christenen? Daar heeft men klaarblijkelijk toch wel de echte gemeenschap met Christus en met elkaar gekend. We doen maar een greep als we ons hier laten leiden door wat er gezegd wordt in Hand. 2:42 en 46 en 1 Cor. 14.

a. *Het volharden in de leer.* Kan het toeval zijn dat in Hand. 2:42 het volharden in de leer der apostelen als eerste element van het christelijke samen-zijn vooropstaat? De apostelen hebben iets te vertellen gehad. Ze waren oog- en oorgetuigen van alles wat er gebeurd was en met Pinksteren gingen hun ogen bovendien open om het Oude Testament te kunnen lezen in het licht van Jezus. Op verschillende plaatsen in het NT wordt het duidelijk dat de christelijke samenkomsten gekenmerkt werden door de uitleg van de Schriften. De stof van onze evangeliën vormde waarschijnlijk de inhoud van deze leer in de oudste erediensten en de brieven geven ons een beeld van hoe het verder in de verkondiging toeging. Men kan in een zekere zin zeggen dat het NT gegroeid is uit de vroeg-christelijke samenkomsten. Vandaar dat het NT het karakter draagt van preekstof. De Bijbel is niet in eerste instantie een boek om privé te lezen, maar om in gemeenschap met de gemeente gehóórd te worden. Daar, in de gemeenschap van de heiligen, bewijst het getuigenis van de apostelen zijn gezag. Een apostel heeft namelijk gezag, want hij is als degene die hem gezonden heeft. Ook toen de apostelen er niet meer waren, moest hun leer nog met gezag verkondigd worden in de vergadering van de gelovigen. Pas dit gezagvolle woord scheidt de gemeenschap met Christus en met elkaar. Dat kan men nooit precies zó hebben bij het privé-lezen van de Schrift of zelfs in een Bijbelkring. Zeker, het volharden in de leer van de apostelen neemt in de gemeente ook nog wel andere vormen aan dan alleen de gezagvolle verkondiging ervan in de samenkomsten. De kerk is ook leerhuis en de kerk moet ook privé vermanen en vertroosten. Ten diepste rust dat alles echter op het met elkaar meemaken van dat Woord dat als de levende stem van het evangelie voortdurend in de gemeente moet blijven klinken.

b. *De gemeenschap.* Dit woord wordt als tweede genoemd in Hand. 2:42. Het is goed erop te letten dat dit woord door vele exegeten geïnterpreteerd wordt als een aanduiding van de onderlinge dienst van de gelovigen aan elkaar, en dan maar niet een dienst in het algemeen, maar specifiek de dienst van de onderlinge opbouw. Men kan daarbij aan 1 Cor. 14 als een goed voorbeeld denken. Daar blijkt de gemeenschap te bestaan in een dienen van elkaar met de geestelijke gaven die men bezat. De samenkomsten van de eerste christenen waren allerm minst deftige bijeenkomsten waarbij slechts één voorging en de anderen zich muistil hadden te gedragen. Het ging er vrolijk en hartelijk toe, en omdat de massaliteit ontbrak, kon ieder die wilde, een bijdrage leveren mits het maar ordelijk toeging (vgl. 1 Cor. 14:26). Het volharden in de leer van de apostelen ging dus niet op in de gezagvolle verkondiging door enkele ambtsdragers, maar kon zich vertakken in de bijdrage van de gemeenteleden.

c. *De gebeden.* Ik verander even de orde in Hand. 2:42 als ik nu eerst de gebeden noem. Hier raken we een levende zenuw in het bestaan van de vroege kerk. Het boek Handelingen getuigt doorgaans van de kracht van het gezamenlijk bidden van de eerste gemeente. Ze

moesten zich ook een weg open bidden in een vijandige wereld. De wereld was nooit buiten hun blikveld. Waar twee op aarde samenstemmen over een zaak, had Christus beloofd, zal het hen ten deel vallen. Daarmee hebben ze zeer concreet gerekend. De levende Heer was voor hen een werkelijkheid. Dan valt het bidden niet moeilijk. Het is zelfs niet terug te houden.

d. *Het breken van het brood.* De vreugdemaaltijden zullen de oorspronkelijke vorm geweest zijn van wat later de viering van het avondmaal of de eucharistie geworden is. Allerlei elementen ontmoeten elkaar in het avondmaal: de gemeenschap met Christus en met elkaar; de gedachtenis aan Gods heilsdaden in Christus en de verwachting van zijn wederkomst. Omdat het daarbij vooral zeer feestelijk en vreugdevol toegegaan zal zijn, vormt het avondmaal vanaf het begin een hoofdmoment van wat ik nu als laatste zou willen noemen:

e. *Het vieren van het heil.* Hier denken we vooral aan de in Handelingen 2:46–47 genoemde blijdschap van de christenen en hun loven van God. De lofprijzing van God behoort in het ganse leven van de gelovige centraal te staan. In de samenkomsten van de christenen wordt de lofprijzing iets gemeenschappelijks en iets openlijks. De gemeente is niet denkbaar zonder lofliederen en gebeden van dankzegging. Zelfs al zouden de christelijke bijeenkomsten uit niets andere bestaan dan enkel het prijzen van God, dan zouden ze voor de christelijke gemeente nog onmisbaar zijn.

5. **Hebben we een boodschap aan deze gegevens?**

Deze uiteenzetting van enkele elementen uit de NT eredienst kan ons helpen de zin van de christelijke bijeenkomsten opnieuw helder voor de geest te krijgen. Het zijn op de rij af de elementen waarin de concentratie op de gemeenschap met Christus en met elkaar en het uitzicht op het Koninkrijk Gods zich op een min of meer noodzakelijke wijze moest openbaren. En in deze elementen heeft deze gemeenschap zich als instrumenteel voor het delen in het heil bewezen en als de dragende kracht onder het dagelijks dienen van God in het gewone leven.

In welke zin zijn deze dingen nu voor ons normatief? Het kan zeker niet de bedoeling zijn dat wij de bijeenkomsten van de eerste christenen in alles moeten kopiëren, zoals b.v. in de wijze waarop er gepreekt, gebeden of gezongen werd. We zouden de kerkdienst in de sfeer van de wet brengen wanneer wij alles wat de eerste christenen gedaan hebben, als voorschriften zouden zien die precies op dezelfde wijze door de kerk van alle eeuwen onderhouden moeten worden. Dat is al vrij spoedig in de geschiedenis gebeurd, dat men telkens de wijze waarop vorige geslachten de kerkdienst ingericht hebben, sacrosanct ging verklaren en tot een onveranderlijk ritueel maakte. Het is echter duidelijk dat een dergelijk traditionalisme altijd datgene waarom het werkelijk in de kerkdienst van vroegere geslachten gegaan was, nl. de gemeenschap met en in Christus, moest verliezen om alleen een verstarde neerslag over te houden van wat vroeger levende uitingsvormen van een levende gemeente waren. Normatief voor ons is niet de wijze waarop de eerste christenen hun samenkomsten gehouden hebben, maar de zaak waarom het in deze bijeenkomsten ging. Wij leven in een andere tijd en hebben een andere cultuur; misschien zijn wij in bepaalde opzichten zelfs andere mensen geworden. Wat wij nodig hebben, is niet precies de eerste christenen nadoen in de wijze waarop ze het gedaan hebben, maar een even vreugdevol en spontaan beleven van het heil in Christus als zij. Wij zijn daarin vrij om onszelf te zijn en met de oorspronkelijkheid van het geloof en de liefde aan onze bijeenkomsten in de naam van Christus een eigentijdse uitdrukkingswijze te geven. Echter, wij hebben deze vrijheid binnen de grenzen die gesteld worden door de zaak waarom het in de eredienst gaat. De aard van de zaak waarom het in het christelijk geloof

gaat, namelijk het heil dat ons in Christus geschonken is en waarin wij elkaar en de wereld moeten dienen, verandert niet met de verandering van tijden en culturen. En omdat de zaak gelijk blijft, kunnen we, willen we nog christenen blijven, deze grenzen niet veronachtzamen.

Zo is het b.v. duidelijk dat men de kerkdienst wel kan hervormen, maar niet helemaal mag afschaffen. Het is eveneens duidelijk dat men van de kerkdienst niet iets mag maken, wat hij niet bedoeld is te zijn. Velen zijn onvergenoegd over de kerkdienst, omdat ze er alles in willen stoppen wat men vroeger in de vergaderingen van christelijke verenigingen en zelfs politieke partijen gedaan heeft. Hoezeer het waar is dat hetgeen in de kerkdienst gebeurt, alles met deze dingen te maken heeft, men moet de grenzen niet uitwissen en van de kerkdienst een plaats willen maken waar maatschappelijke en politieke planning verricht wordt. Hoe we ook met de kerkdienst mogen experimenteren, de záák van de eredienst eist dat dáár de volharding in de leer van de apostelen – als gezagvolle prediking en als de gemeenschappelijke omgang met het Woord – en als de gemeenschappelijke omgang met het Woord – dat gebed en lied en het vieren van het heil; dat het breken van het brood en – we voegen eraan toe – de bediening van de doop altijd ergens hun plaats zullen moeten vinden in welke nieuwe vorm van kerkdienst ook. Gebeurt dat niet, dan kunnen we alleen maar een ergere vorm van verschraling van de kerkdienst verwachten dan ooit tevoren.